

Заброцький М.М., ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОСВІДОМОСТІ ВЧИТЕЛЯ// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.7. - Київ, 2006. – С.104-110.

У соціально-політичній та культурно-історичній ситуації, що склалася на Україні сьогодні, освіта має стати одним із істотних факторів розвитку держави та трансформації суспільно-політичного та економічного життя суспільства. Вирішення нових завдань, поставлених у цьому зв'язку перед системою освіти України, не в останню чергу залежить від послідовної демократизації та гуманізації взаємин усіх учасників педагогічного процесу, від професійної компетентності та громадянської позиції вчителя, максимального розкриття його творчого потенціалу.

На думку більшості дослідників проблеми (О.А.Абдулліна, Г.С.Абрамова, Г.О.Балл, Ф.М.Гоноболін, В.О.Кан-Калік, С.В.Кондратьєва, О.В.Киричук, Н.В.Кузьміна, Ю.М.Кулюткін, С.Д.Максименко, А.К.Маркова, С.О.Мусатов, В.А.Семиченко, В.О.Сластьонін, Г.С.Сухобська, Н.В.Чепелева, О.І.Щербаков та інші), професійне становлення особистості вимагає цілеспрямованого та планомірного формування професійної свідомості як того психічного утворення, що інтегрує професійні знання, структуровані в певні програми професійних дій, та знання людини про саму себе як про представника професії.

Центральним моментом професійної свідомості виступає рефлексивна культура, що включає як усвідомлення основ і регуляцію окремих дій, так і усвідомлення і зміни самого себе як професіонала, способів свого буття. Професійна свідомість «окрім здатності до рефлексії засобів, характеризується здатністю суб'єкта до ціннісно-сміслового самовизначення, до рефлексії способу свого існування» [1, с.63], з чого випливає, що справжнім механізмом розвитку людини як професіонала виступає рефлексивна здатність до самовизначення.

Наголошується, що педагогічна діяльність є рефлексивною за своєю суттю. На думку дослідників, рефлексивні процеси у діяльності вчителя проявляються: в процесі практичної взаємодії вчителя з учнями, коли вчитель намагається адекватно зрозуміти і цілеспрямовано регулювати думки, почуття та вчинки учнів; в процесі проектування діяльності учнів, коли вчитель розробляє цілі навчання і конструктивні схеми їх з досягнення з урахуванням особливостей учнів і можливостей їх розвитку; в процесі самоаналізу і самооцінки вчителем власної діяльності і самого себе як її суб'єкта.

У даній статті ми ставимо за **мету** проаналізувати результати вивчення особливостей самосвідомості вчителів. Для отримання емпіричних даних учасникам експерименту було запропоновано виконати тест “20-ти висловлювань” (характеристику тесту та його діагностичних можливостей див.: 2).

Попередньо всіх респондентів ознайомили з інструкцією такого змісту: “Нижче на сторінці Ви бачите двадцять пронумерованих стрічок. Напишіть на кожній з них окрему відповідь на запитання “Хто Я?” (“Який Я?”). Намагайтеся відповідати щиро, так, ніби Ви розмовляєте самі з собою. Відповіді розміщуйте в довільному порядку, як вони спадають Вам на думку. Не турбуйтеся про їх логічність чи значущість. Завдання намагайтеся виконувати якомога швидше, оскільки Ваш час обмежений”. На виконання тесту відводилося дванадцять хвилин. Ніяких інших допоміжних пояснень учасникам експерименту не давалось.

Всього дослідженням було охоплено 248 чоловік. Після ознайомлення із зібраними матеріалами придатними для подальшого аналізу було визнано анкети 239 чоловік (з них 48 чоловіків і 191 жінка).

Загальна кількість самохарактеристик, названих респондентами, змінювалася від 2 до 20, середнє значення для чоловіків склало 8,2, для жінок – 14,3, по вибірці в цілому – 13. Ось деякі типові приклади: “Я – розумний, чесний, порядний, тактовний, сміливий, добрий, уважний, врівноважений,

розсудливий, ввічливий, терплячий”; “Я – добра, щира, зда, неспроможна вдовольнити свої бажання, стримана, вмію слухати, заздрісна, боягузка”; “Я – чесний, справедливий, вчитель, патріот, працьовитий, знервований, інколи обидчивий”; “Я – жінка, мати, вчитель, непристосована до життя, сексуальна, з гарненькою фігурою, не вмію обмінювати, прощаю обіди”; “Я – не завжди впевнена в собі, хороша мама, віддана дружина, болісно реагую на зауваження, чесна, справедлива, з спортивною статуєю” тощо.

Названі самохарактеристики при аналізі було розділено на дві категорії: об’єктивні, де респондент відносив себе до певної соціальної групи (професійної, сімейної, статевої, вікової і т.п.), та суб’єктивні, коли називалися різноманітні специфічні ознаки та якості.

Типовими прикладами самохарактеристик першого типу були “вчитель”, “класний керівник”, “вихователь”, “жінка”, “дружина”, “мати”, “чоловік” тощо. Всі об’єктивні самохарактеристики ми розділили на три групи (див. таблицю 1, де приводяться дані про вагу кожної з цих груп самохарактеристик). Вага кожної групи для різних категорій респондентів визначалася за формулою: $N = A/n$, де N – вага, A – кількість відповідних самохарактеристик, а n – число респондентів.

Таблиця 1
**Розподіл об’єктивних самохарактеристик
для різних груп респондентів**

| Респонденти | Соціальні та професійні ролі | Міжособові та сімейні ролі | Характеристики зовнішності та фізичного стану | |
|------------------|------------------------------|----------------------------|---|-----------|
| | | | Позитивні | Негативні |
| Чоловіки | 0,44 | 0,85 | 0,19 | 0,04 |
| Жінки | 0,51 | 1,6 | 0,43 | 0,09 |
| Узагальнені дані | 0,5 | 1,45 | 0,38 | 0,08 |

Як видно з таблиці 1, більшість опитаних у відповідях на даний тест використовує дуже мало (або й зовсім не користується) об’єктивних самохарактеристик. Так, показники індивідуальних “локусних балів” (під якими

розуміється кількість об'єктивних самохарактеристик, названих респондентом) знаходилися в межах від 0 до 4, причому серед них зовсім мало таких, що вказують на соціальні та професійні ролі, виконувані респондентами. Дещо більше самохарактеристик, пов'язаних з міжособовими та сімейними ролями, що особливо характерно для жінок. Певне місце серед об'єктивних самохарактеристик, названих респондентами, займають ті, які вказують на особливості зовнішності та фізичний стан.

Сказане можна інтерпретувати як опосередковане вираження наявності деформацій в структурі та ієрархії основ професійної самооцінки і самосвідомості даної категорії учителів. Зауважимо, що в психологічній літературі (див., наприклад: 1) саме з такими деформаціями та з притаманними індивіду емоційними проблемами пов'язують низькі показники його індивідуальних “локусних балів” по цьому тесту. На це ж вказує та обставина, що майже 80% респондентів називали вперемішку об'єктивні та суб'єктивні самохарактеристики, і це при тому, що при особистісній та професійній стабільності респонденти схильні передусім вичерпувати свій запас об'єктивних самохарактеристик, а вже потім переходити до самохарактеристик суб'єктивних (якщо це взагалі має місце) [див.: 2].

Суб'єктивні самохарактеристики, які використовували респонденти, були значно різноманітнішими. Для подальшого аналізу ми розбили їх на категорії (див. таблицю 2, в якій приводяться дані про вагу різних категорій самохарактеристик). Вага кожної категорії самохарактеристик для різних груп респондентів визначалася за формулою, аналогічній попередній.

Насамперед звернемо увагу на велике число недоречних самохарактеристик, названих респондентами (вага останніх для всієї вибірки склала 1,6 бала), наприклад: “люблю в'язати”, “люблю дивитися телевізор”, “Козерог”, “киця” тощо.

Найбільшу вагу серед суб'єктивних самохарактеристик має категорія “якості, що виражають ставлення до людей (позитивні)” (2,45 для всієї вибірки;

окремо для жінок цей показник взагалі склав 2,73, а для чоловіків 1,33). Характерними прикладами є: “добра”, “незлопам’ятна”, “доброзичлива”, “чесна”, “порядна”, “принципова” тощо. Якщо додати до цієї категорії ще “якості, що виражають ставлення до людей (негативні)” (показники ваги відповідно склали 0,39, 0,42, 0,27), то можна стверджувати, що саме ця сторона соціального буття є визначальною в структурі самосвідомості та самооцінки (в тому числі і професійної) вчителів, особливо жінок. Вже розглянуті самохарактеристики доцільно згрупувати з “позитивними комунікативними якостями” (вага відповідно 0,65, 0,74, 0,29) та “негативними комунікативними якостями” (відповідно 0,22, 0,24 і 0,13), внаслідок чого зроблений висновок буде ще більш аргументованим.

Таблиця 2

***Розподіл суб’єктивних самохарактеристик
для різних груп респондентів***

| Тип самохарактеристик | Вся вибірка | | |
|---|-------------|-------|--------|
| | Чоловіки | Жінки | Всього |
| Якості, що виражають ставлення до людей (позитивне) | 1,33 | 2,73 | 2,45 |
| Якості, що виражають ставлення до людей (негативне) | 0,27 | 0,42 | 0,39 |
| Якості, що виражають ставлення до діяльності (позитивне) | 1 | 1,89 | 1,71 |
| Якості, що виражають ставлення до діяльності (негативне) | 0,19 | 0,21 | 0,21 |
| Позитивні комунікативні якості | 0,29 | 0,74 | 0,65 |
| Негативні комунікативні якості | 0,13 | 0,24 | 0,22 |
| Індивідуально-типологічні якості (позитивні) | 1,13 | 1,65 | 1,54 |
| Індивідуально-типологічні якості (негативні) | 0,71 | 1,63 | 1,45 |
| Якості, що виражають ставлення до суспільства (позитивні) | 0,29 | 0,38 | 0,36 |
| Якості, що виражають ставлення до суспільства (негативні) | 0,02 | 0,1 | 0,08 |
| Випадкові характеристики та недоречності | 1,29 | 1,6 | 1,6 |

Велика роль в структурі образу Я обстежених належить також, як видно з таблиці 2, конструктам, віднесеним нами до категорії “індивідуально-типологічні якості”. Розподіл останніх на позитивні (характерні приклади: “активний”, “врівноважений”, “веселий”, “бадьорий”, “оптиміст” тощо) та негативні (типові приклади: “знервована”, “неврівноважена”, “невпевнена”, “беззахисна”, “залежний від інших” тощо) проводився шляхом співставлення з вимогами професійної діяльності, і не носить оціночного характеру. Кидається у вічі та обставина, що вага груп індивідуально-типологічних якостей з протилежною модальністю є майже однаковою як для мужчин, так і для жінок.

Певне значення відіграють самохарактеристики, пов’язані зі ставленням до діяльності, в тому числі і професійної, однак їх роль в структурі образу Я є менш суттєвою. Роль інших груп самохарактеристик взагалі незначна.

Узагальнюючи отримані результати, відмітимо:

1. Образ Я більшості респондентів у цілому характеризується невисоким рівнем когнітивної складності та слабкою диференційованістю. Більшість суджень про себе при цьому носить виражений позитивний характер, однак більше половини респондентів давали собі негативні характеристики. На нашу думку, це свідчить як про рівень самокритичності опитуваних, так, і то дуже часто, про наростання суперечливих і, загалом, негативних тенденцій у їх „Я-концепції”, зумовлених породженими педагогічною та соціальною практикою суперечностями між модальностями „Я-ідеальне” та „Я-реальне”. Підтвердженням цього послуговували бесіди з цією категорією респондентів.

2. У структурі образу Я більшості респондентів домінують моральні судження, що репрезентують їх у взаєминах з іншими людьми. Характерною при цьому є тенденція до використання конструктів, що вказують на сімейні та міжособові стосунки. У більшості випадків вказана тенденція поєднується з невеликою кількістю (або і повною відсутністю) об’єктивних самохарактеристик

при майже повній відсутності серед останніх виконуваних соціальних та професійних ролей.

3. По суті, можна говорити про наявність деформацій у структурі та ієрархії основ образу Я респондентів, які виражають емоційні негаразди та проблеми, пов'язані з низьким рівнем ідентифікації власного Я з виконуваними професійними та соціальними ролями. Нагадаємо у зв'язку зі сказаним результати деяких психологічних досліджень. Так, на думку Ньюкома, при формуванні уявлень про іншу людину представники так званого “авторитарного” типу особистості схильні переносити на неї (приписувати їй) свої власні риси, якості та особливості. Описану тенденцію Ньюком пов'язує насамперед з таким симптомокомплексом психологічних властивостей як низький рівень самокритичності, слабе проникнення у власну особистість, страх перед рефлексією власних психологічних особливостей, заперечення наявності власних психологічних проблем, недостатня сформованість раціонального компоненту в уявленнях про себе тощо.

Оскільки спілкування і самосвідомість утворюють взаємозалежну систему, яка прагне до внутрішньої несуперечливості та стабільності [див., наприклад: 4], то сказане дозволяє, по-перше, висловити припущення, що описані особливості образу Я вчителів знайдуть своє вираження в характері їх взаємодії з учнями; по-друге, наголосити на необхідності акцентування уваги на виробленні у педагогів більш конструктивної професійної та особистісної самооцінки та самосвідомості. Експериментальна перевірка зроблених припущень, рівно як і обґрунтування шляхів вирішення останньої задачі складають найближчі перспективи подальшого дослідження проблеми.

Література:

1. Исаев Е.И., Косорецкий С.Г., Слободчиков В.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога// Вопросы психологии, 2000. - №3. – С. 57-66. – с. 63

2. Кун М., Макпартлэнд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя// Современная зарубежная социальная психология: тексты. – М., 1984. – С. 180 – 187.
3. Заброцький М.М. До визначення структури комунікативної компетентності педагога// Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – №6 (30). Ч.1.- К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – С. 63-71.
4. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд-во МГУ, 1989.

Заброцький М.М. (Житомир)

ЕМПИРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОСВІДОМОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Обговорюються результати емпіричного вивчення особливостей самосвідомості вчителя як суб'єкта професійної діяльності.

Ключові слова: професійне становлення, педагогічна діяльність, педагогічне спілкування, професійна свідомість, самосвідомість, образ Я.

Заброцкий М.М. (Житомир)

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ САМОСОЗНАНИЯ УЧИТЕЛЯ

Обсуждаются результаты эмпирического изучения особенностей самосознания учителя как субъекта профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональное становление, педагогическая деятельность, педагогическое общение, профессиональное сознание, самосознание, образ Я.

Zabrotsky M.M.

EMPIRICAL RESEARCH OF FEATURES OF THE TEACHER'S SELF-CONSCIOUSNESS

The results of empirical study of features of self-consciousness of the teacher's as subject of professional activity are discussed.

Key words: professional development, pedagogical activity, pedagogical communication, professional consciousness, self-consciousness, I-image.